

DE BIOPOLITIEKE UITZONDERINGSTOESTAND

Lieven De Cauter

De coronacrisis is een ‘biopolitieke uitzonderingstoestand’. Dat vormt misschien de beste omschrijving van de politieke, sociale, psychologische situatie waarin we ons bevinden en die ik eerder ‘coronalimbo’ heb genoemd in een poging om een soort van psychopolitieke term te vinden voor onze toestand van suspensie, tussen hangen en wurgen. De coronacrisis leidt niet alleen tot veel ellende, van druk op zorgpersoneel over middenstanders met de handen in het haar tot een golf van nieuwe armoede. De suspensie van het economische leven, gebaseerd op een politieke opschorting van een aantal grondrechten, zoals bewegingsvrijheid, leidt daarenboven ook tot een suspensie van ons bestaansgevoel, een vage depressiviteit en onmiskenbare eenzaamheid die zich in verschillende vormen en graden voordoet. Arm, oud of alleenstaand zijn, is echt geen sinecure dezer dagen, laat staan alle drie samen. Maar ook (kroostrijke) gezinnen staan onder druk, getuige de toename van huiselijk geweld. Hier willen we de spanning tussen de termen biopolitiek en uitzonderingstoestand openplooiën.

De coronacrisis toont het failliet van de neoliberale ontmanteling van de verzorgingsstaat. Of anders gezegd en positief uitgedrukt: de coronacrisis leert ons hoe belangrijk de zorg van de staat voor het leven van de bevolking wel is. Deze zorg voor en controle over het leven van de bevolking door de staat noemde Foucault, zoals bekend, biopolitiek. De oude soeverein had macht over leven en dood, maar dan alleen als laten leven of doden. De nieuwe machtsuitoefening van de moderne staat is een bestuurlijkheid die het leven van de bevolking wil beschermen, reguleren en controleren. In een clair-obscur stelde hij oude politiek van de dood of thanatopolitiek als recht om het leven te nemen tegenover moderne biopolitiek als plicht om het leven te geven. Zo verschijnt de biopolitiek aan het eind van het eerste deel van zijn geschiedenis van de seksualiteit (*La volonté de savoir*).

Drie opeenvolgende laborieuze cursussen van Foucault aan het *Collège de France* uit de late jaren zeventig proberen met veel zwenkingen de genealogie van die biopolitiek op te stellen (met name “*Il faut défendre la société*”, “*Sécurité, territoire, population*” en “*Naissance de la biopolitique*”). De opkomst van de biopolitiek valt volgens Foucault samen met de ontdekking van die nieuwe entiteit, de bevolking (die iets anders is dan de oude politieke categorie van het volk) en de opkomst van de statistiek (nataliteit en mortaliteit, etc.), de hygiëne, het urbanisme, de ziekenhuizen, de volksgezondheid, met een heel apparaat van regulering van maatschappelijke levensprocessen.

Maar het onderzoek bleef uiteindelijk onaf – er is nooit een echt boek uit voort gekomen, alleen transcripties van die cursussen die jaren later postuum zijn gepubliceerd – en het concept zelf bleef relatief diffuus en overgedetermineerd (zoals Roberto Esposito aantoonde met een fascinerende analyse over immuniteit in *Bios. Biopolitics and Philosophy*). Maar in elk geval is duidelijk, hoewel dat bij Foucault niet met zoveel woorden wordt gezegd: de verzorgingsstaat vormt de uitkomst en de bekroning van de opkomst van de biopolitiek.

Neoliberale zoöpolitiek

Het neoliberalisme kan beschouwd worden als een afbouw van de biopolitiek van de verzorgingsstaat: afbouw van de sociale zekerheid, privatisering van de openbare dienstverlening, van gezondheidszorg, de ouderenzorg. Niet de zorg door de staat voor het leven van de bevolking staat centraal, maar de reductie van het individu tot zijn naakte leven: precarisering, ook wel responsabilisering genoemd. In het spoor van Agambens onderscheid tussen *bios* (het met rechten en cultuur beklede leven) en *zoè* (het naakte leven) maar ook tegen Agamben in, heb ik (in mijn boek *Entropic Empire*) de reductie van individuen of groepen tot naakt leven ‘zoöpolitiek’ gedoopt, omdat zijn begrip van biopolitiek niet beantwoordt aan Foucaults begrip. Agamben projecteert de biopolitiek namelijk op de oude soeverein, die regeert bij uitzonderingstoestand en zijn onderdanen in de ban slaat (op basis van een schmittiaanse politieke theorie van de staatsmacht als macht over de uitzondering). De hele bestuurlijkheid van Foucault en de deling van de machten en het intern contradictorische en complexe bouwwerk dat een hedendaagse staat in feite uitmaakt, is aan zijn politieke theorie niet besteed. De staat is bij Agamben a priori de belichaming van alle kwaad. Het anti-etatisme van Agamben is axiomatisch, een anarchistische neiging die bij Italiaanse denkers endemisch lijkt (Negri, Mattei, Virno, ...).

Maar ook Foucault gaat in deze niet helemaal vrijuit, maar op een andere manier, eerder door de overschatting van de staat, hoewel hij dat zelf met klem ontkent. De beste erfenis van de moderne biopolitiek en de verzorgingsstaat, de sociale zekerheid, is oorspronkelijk het werk van de *commons*: de woorden ‘mutualiteit’ en ‘ziekenkas’ spreken boekdelen wat dat betreft. De ziekteverzekering, gebaseerd op wederzijdsheid en bijdragen van alle leden aan een kas, is uitgevonden in de fabrieken en de mijnen, niet in de cenakels van de macht. Hetzelfde geldt voor de werkloosheidsuitkering: die komt vanuit een syndicale traditie van solidariteit tussen zij die het geluk hebben te kunnen werken en zij die het ongeluk hebben hun werk te hebben verloren. Het lijkt me een belangrijke lacune in Foucaults genealogie van de biopolitiek dat hij enkel oog heeft voor controle van bovenaf en geen oog voor het werk van onderuit, het activisme en de sociale strijd van de *commoners*. Terwijl de arbeidersbeweging een kolossale biopolitieke tegenmacht heeft opgebouwd in de 19de eeuw, die dan

in de 20 ste eeuw is bekroond in de verzorgingsstaat. Het heeft er mee te maken dat Foucaults genealogieën in feite nooit aankomen in de negentiende of twintigste eeuw, er alleen naar vooruitwijzen (met name naar het fascisme) vanuit ‘*l’age classique*’ (de zeventiende eeuw) en de 18de eeuw.

Ook Foucaults uitgangspunt dat biopolitiek leidt tot staatsracisme en genocide lijkt discutabel vanuit dit perspectief, dat oog heeft voor de werkelijke geschiedenis van onderuit. (En zij die beweren dat de verzorgingsstaat in feite een product is van het nationaalsocialisme, doen volgens mij aan tendentieuze geschiedschrijving.) Het fascisme was de belichaming van een aberratie, die onder het mom van biopolitiek aan ongebreidelde thanatopolitiek deed: de verdediging van het Germaanse, Arische Ras, was het alibi voor de opschorting van de grondwet zodra Hitler aan de macht kwam, een uitzonderingstoestand die duurde tot de totale ondergang, en leidde tot een nooit geziene massale uitroeiing (niet alleen van joden, maar ook zigeuners, gehandicapten, homo’s, en natuurlijk, communisten, en hier en daar ook een ontaarde kunstenaar, zeker als die joods, homo of communist was). Dat is de breinbreker waar Foucault van vertrekt in zijn eerste signalement van biopolitiek aan het eind van het eerste deel van *Histoire de la sexualité*: “Wanneer de genocide wel degelijk de droom is van de moderne machten, gaat het niet om een terugkeer vandaag van het oude recht om te doden; het is omdat de macht zich situeert op het niveau van het leven, de soort, het ras, en de massieve fenomenen van de bevolking.” De uitzonderingstoestand wijst zoals gezegd nochtans uitdrukkelijk naar de oude soevereiniteit. Maar dat perspectief verdwijnt gaandeweg wanneer Foucault zich (vanaf de tweede cursus: *Securité, territoire, population*) buigt over de geschiedenis van de moderne staat.

Het kan ironisch worden genoemd dat *Naissance de la biopolitique*, de derde cursus die Foucault aan de biopolitiek wilde wijden, helemaal in een lektuur en analyse van het neoliberalisme is blijven steken (zoals hijzelf overigens aangeeft): een genealogie van bestuurlijkheid als management. Want in feite luidde het neoliberalisme het afschaffen, inperken, ondergraven, zeg maar het einde in van de biopolitiek. Dat is in de meeste landen van Europa niet helemaal gelukt: de weerstand tegen de afbouw van de verzorgingsstaat bleek te groot, in tegenstelling tot Amerika dat komaf maakte met de *welfare state*, die uitgetekend werd in de New Deal van Roosevelt maar die als ‘socialistisch’ en dus ‘on-Amerikaans’ werd weggezet. Maar toch zet de precarisering zich ook bij ons door, met vele onderbetaalde jobs, zoals de koeriers voor giganten als Amazon en de chauffeurs van Uber. Precarisering is een vorm van zoöpolitiek: zonder veel rechten moet het individu zijn vege lijf zien te redden door bijvoorbeeld twee jobs tegelijk te hebben. De epidemie van nieuwe armoede in zowat alle landen is in wezen een product van deze neoliberale zoöpolitiek. Hetzelfde zou men kunnen zeggen van de epidemie van *burn outs*: ook academici en kaderleden van bedrijven hebben de facto dubbele jobs. Ze zien zich verplicht tegelijk manager en wetenschapper te zijn en duizendenéén taken tegelijk uit te voeren, wat natuurlijk tot overwerktheid leidt. Dit allemaal tegen de achtergrond van een

diepe angst en malaise over de hoogst onzekere en wie weet catastrofale toekomst.

De ‘pushbacks’ en de duizenden migranten die jaarlijks verdrinken in de Middellandse zee, tonen op een obscene manier aan hoe zoöpolitiek ook heel gemakkelijk kan omslaan in thanatopolitiek: het ontzeggen van (mensen)rechten is de eerste stap naar het verbannen van mensen tot gedeshumaniseerde buitenstaanders, bannelingen die kunnen gedood worden zonder dat dit een moord is (de definitie van de ‘ban’ volgens Agamben.)

De controverse over de coronamaatregelen

De coronacrisis kan men begrijpen als een uitdrukkelijke terugkeer van de biopolitiek: volksgezondheid komt eerst. De neoliberale hiërarchie waarin alles economie is en de winst eerst komt, is even voor de veiligheid in de koelkast gezet. Deze ideologie en haar remedies van deregulering, liberalisering, flexibilisering, responsabilisering en bijhorende precarisering zijn nu even niet bruikbaar. De hegemonie van het neoliberalisme blijft echter zo sterk, dat deze kolossale vaststelling weinig aandacht krijgt. Alleen een reus als Stieglitz of af en toe een andere stem, doorbreekt het relatief zedig stilzwijgen over het failliet van het neoliberalisme. Want natuurlijk willen de *powers that be* zo snel mogelijk terug naar een neoliberale *business as usual*. Of ze zijn nog altijd in hun waan dat het neoliberalisme een heilsleer is: de utopie van de vrije markt (naar het schitterende boek van Hans Achterhuis). Nu echter is Keynes heel even weer koning. De staat moet zorgen voor het welzijn van de mensen en zo de economie met allerlei steunmaatregelen drijvende houden en de zwakke schakels beschermen. De shockdoctrine van Milton Friedman en de remedies tegen slavernij van von Hayek blijken nu even niet ter zake te doen.

In de *Politika* maakt Aristoteles een onderscheid tussen leven en het goede leven, de economie voorziet in de noodzakelijkheden van het leven, maar de politiek moet zorgen voor het goede leven. Het uiteindelijke doel van de politiek is het algemeen belang, het goede leven voor alle burgers. Het algemeen belang en het appelleren aan burgerzin is weer helemaal terug van weggeweest. Het ondernemerschap heeft even afgedaan als een oud stuk speelgoed: de ambitieuze, egoïstische *homo economicus* blijkt nu niet echt meer een ideaalbeeld van de mens. In een crisis is het goede leven ook even de zorg voor het overleven. Daarin vergiste Agamben zich toen hij al eind februari lamenteerde dat door het griepje, dat Covid19 volgens de Italiaanse volksgezondheidsdienst toen nog was, de mensen het goede leven opgaven uit opgeklopte angst voor hun vege lijf, hun naakte leven.

En daar begint de discussie. Hoever mag de staat gaan in het opschorten van de grondrechten? De discussie over de noodtoestand, de uitzonderingsmaatregelen is heel lastig, omdat biopolitiek hoort bij de nieuwe

bestuurlijkheid en de uitzonderingstoestand hoort bij de oude soevereiniteit. Het is dus een soort collusie van twee vormen van macht. De biopolitiek is volgens Foucault gebaseerd op een complex van controlemechanismen (*appareils de sécurité*) zoals publieke geneeskunde, statistiek, urbanisme, terwijl de uitzonderingstoestand uitgaat van de oude soeverein, de schmittiaase almachtige soeverein die beslist over de uitzondering, die dus niet zozeer de wet stelt, maar het recht heeft om hem op te heffen. Biopolitiek van de moderne staat met zijn regelmaat en regulering (die Foucault dus bestuurlijkheid noemt) staat op gespannen voet met de uitzonderingstoestand, die altijd de ‘volmachten’, de ene alleen heersende instantie inroept, en niet anders kan. Nood breekt wet. Een ramp of oorlog eist eenheid van commando. De ‘biopolitieke uitzonderingstoestand’ is een beetje een politiek oxymoron.

In feite is de zogenaamde controverse tussen Agamben en Žižek over de coronamaatregelen, die de grondrechten inperken, een herhaling van de oude vete tussen anarchisme en communisme. Dat is op zich niet zo interessant, want nogal voorspelbaar: voor Agamben is de soeverein, de Staat de bron van alle kwaad. De uitzonderingstoestand is volgens hem de regel aan het worden en we stevenen af op een soort van dictatuur om het vege lijf te redden. Žižek weet beter: er is geen alternatief voor oeroude maatregelen, zoals tegen de pest, om de verspreiding van een virus dat toch wel behoorlijk dodelijk blijkt, tegen te gaan. Want waarom zou ‘men’ doelbewust dergelijke maatregelen nemen als dat het kapitalisme schaadt? Agamben ziet een samenzwering waar er geen is. Žižek daarentegen droomt midden in de pandemie van een sterke internationale samenwerking, staatsingrijpen en een nieuw soort communisme.

Nu, het is goed om de waarschuwingen van Agamben ernstig te nemen. De uitzonderingstoestand is altijd gevaarlijk. Ook in België, waar de uitzonderingstoestand niet voorkomt in de grondwet, zijn volgens specialisten vele coronamaatregelen ongrondwettelijk en zouden er dus bijkomende, kortlopende wetten moeten worden gemaakt, zoals in Nederland. In elk geval moeten we het feit dat onze grondwet het opschorten van de grondwet of delen ervan altijd als ongrondwettelijk beschouwt, blijven koesteren. Daarom heb ik een verzoekschrift om de avondklok ongrondwettelijk te laten verklaren, mee ondertekend. Maar het is duidelijk dat het nog belangrijker is om deze crisis te beschouwen als een terugkeer van de biopolitiek, de zorg van de staat voor het leven van de bevolking, tegenover de neoliberale afbouw van die zorg, in het kader van de ontmanteling van de welvaartstaat.

Populisme en pandemie

Misschien moeten we nog verder uitzoemen, want dit is niet alleen een tijdperk van pandemieën maar ook van populismen. Als we kijken naar Bolsonaro, Johnson, Trump en Orban: allemaal hebben of hadden ze de neiging om de Covid-

pandemie af te doen als een griepje (zoals ze ook de klimaatcrisis afdoen als een hoax) en in naam van de vrijheid en vooral de economie tegen noodmaatregelen als lockdown en mondklappers te zijn. Het is dan ook meer dan toeval dat drie van hen zelf besmet raakten.

Orban, die helaas kerngezond bleef, heeft de coronacrisis aangrepen om de uitzonderingstoestand zonder einddatum in te voeren en wordt zo de eerste echte dictator binnen de Europese unie. Dat is een joekel van teken aan de wand. En geeft de waarschuwingen van Agamben hun zin en zinnigheid. Tegelijk waren er in Berlijn zowel agambeniaanse anarchisten als neonazi's (en allerlei andere varianten van extreemrechts) die kwamen protesteren tegen de coronamaatregelen, in naam van de vrijheid en uit wantrouwen tegen de staat. Een pijnlijk geval van de onuitstaanbare politieke waarheid dat de extremen elkaar raken. Zowel vormen van extreemrechts als van extreemlinks hebben anti-etatisme en anarchisme in hun DNA.

In elk geval, de constellatie van populisme en pandemie is om filosofico-politieke koppijn van te krijgen. Maar we kunnen er ook hoop uit putten: het feit dat Trump niet herverkozen raakte, zou wel eens aan zijn rampzalige coronabeleid hebben kunnen liggen. En ook de Nederlandse populist Thierry Baudet is (volgens de columnist Bas Hejne in de Standaard van 30 november) niet zozeer door interne twisten, lekken over antisemitisme en misprijzen tegenover medestanders onderuitgegaan, maar door zijn protest tegen de coronamaatregelen. Want nu beseffen ook de Nederlandse kiezers van extreemrechts dat op dit moment zorgzaam bestuur en verantwoordelijkheidszin broodnodig zijn. Dus in alle ellende is er hoop: de afgang van het neoliberalisme, de terugkeer van de verzorgingsstaat en de ondergang van het populisme. Daar bovenop – maar daar hadden we het hier niet over, maar toch ook een echte zilveren lijn rond de donkere wolken: het eco-urbanisme van vele steden (met Parijs op kop, in Brussel druppelt het alleen maar), de roep om lokale productie en korte ketens. Er is, kortom, hoop in bange dagen. De coronacrisis, deze biopolitieke uitzonderingstoestand, kan een loutering zijn voor vele onderliggende ziektes van onze politiek. Maar hij kan ook tot verdere polarisering en algehele verrechtsing leiden. En zelfs tot een totalitaire synthese van populisme, neoliberalisme en het Chinese cyberautoritarisme. Het hangt van de luciditeit en de actiebereidheid van alle burgers af welke richting het uiteindelijk zal uitgaan.